

WIESŁAW MŁYNARCZYK
Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego
Warszawa

PORÓWNANIE PRODUKCJI ROŚLINNEJ WOJ. RZESZOWSKIEGO W LATACH 1872 i 1963

Porównanie takich cech, jak struktura użytków i zasiewów oraz plony, na pewnym obszarze w różnych okresach czasu, daje częściowy obraz rozwoju gospodarki rolniczej. W konkretnym przypadku jest ono utrudnione ze względu na nieporównywalność obszarów oraz specyficzny przebieg rozwoju użytkowania ziemi już po wojnie na obszarze województwa rzeszowskiego. Waży to szczególnie przy porównywaniu użytków.

Analizę dla niektórych powiatów województwa rzeszowskiego z roku 1963 z tymi obszarami w roku 1872 oparto na materiałach ujętych w sprawozdaniu Komitetu Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarskiego.¹

Owczesne Towarzystwo Gospodarskie działające w drugiej połowie XIX wieku, zajmowało się między innymi zbieraniem danych statystycznych dotyczących wielkości produkcji rolniczej. Dane te były zbierane w oparciu o badania i spisy organizowane przez Towarzystwo.

Towarzystwo dokonało uprzednio podziału swego obszaru na rejony rolnicze zwane wówczas strefami. Kryteriami delimitacji na strefy rolnicze były: klimat, rodzaj gleby oraz sposób gospodarowania.

Najpierw podzielono obszar na strefy tylko w oparciu o warunki klimatyczne. Na tej podstawie zostały wydzielone trzy następujące strefy: I strefa ciągnąca się wzdłuż Karpat, nieurodzajna, nieprzydatna dla uprawy żyta i pszenicy, II strefa zwana „Podkarpackim Podgórzem”, o bardziej sprzyjających warunkach rolniczych i III strefa północno-wschodnia, najbardziej sprzyjająca rolnictwu.

Później dokonano ponownego, doskonalszego podziału całego obszaru, już w oparciu o trzy wymienione wyżej kryteria, wydzielając w 1869 r. 11 stref rolniczych. Następnie już w ramach tego podziału zebrano wszystkie dane dotyczące produkcji rolniczej i obliczono wydajności jednostkowe.

Analiza tak opracowanego materiału wykazała jednak potrzebę wprowadzenia kilku dalszych poprawek do ustalonego podziału biorąc pod uwagę takie elementy, jak struktura zasiewów i plony. W ten sposób ostateczna rejonizacja obejmowała 17 następujących stref rolniczych:

- I. Rędziny w Bełskim i Sokalskim
- II. Rumosze na granicy Wołynia
- III. Piaski nad Styrem i Bugiem
- IV. Gliny w Żółkiewskim, Lwowskim i Złoczowskim
- V. Wyżyny w północnej stronie głównego działu wód
- VI. Sapy w Cieszanowskim i Jarosławskim
- VII. Żyzne ziemie (glinki) w Przemyskim, Samborskim i Lwowskim
- VIII. Nadsanie
- IX. Podgórze Sanockie i Samborskie
- X. Doły Sanockie
- XI. Góry Sanockie i Samborskie, w części uprawne

¹ Sprawozdanie Komitetu c. k. Towarzystwa Gosp. Galic. O rezultacie zbiorów w r. 1872 w obrębie tegoż Towarzystwa. Lwów, 1873.

- XII. Góry dzikie w Stryjskim, Stanisławowskim i Kołomyjskim z częścią południową gór
- XIII. Mokradła i porzeczce naddniestrzańskie
- XIV. Opole, czyli żyzne ziemie w Brzeżańskim oraz w częściach obwodu Stryjskiego i Stanisławowskiego
- XV. Pokucie, część stepowa obwodu Kołomyjskiego
- XVI. Podole południowe
- XVII. Podole północne

Dane statystyczne w cytowanym sprawozdaniu Towarzystwa były ujęte według powyższych stref.

Do porównania wzięliśmy tylko dane z tych stref, które pokrywały się z obszarem obecnego województwa rzeszowskiego.

Wyniki spisu czerwcowego z 1963 r., które przyjmujemy do porównań, ujęte są powiatami. Z tego powodu w celu zestawienia liczb za lata 1872 i 1963 przyporządkowaliśmy obszary poszczególnych ówczesnych stref obecnym powiatom. Z braku mapy stref rolniczych orientacyjnego przyporządkowania dokonano na podstawie krótkiego opisu stref, podanego w cytowanej publikacji.

Dalszą trudność w uzyskaniu porównywalności sprawiał fakt, że strefy — szczególnie w części południowej — biegły pasami równoległymi do pasma gór, a obszary powiatów biegły pasami prostopadłymi do gór. W związku z tym zdarza się, że jedna strefa obejmuje np. kilka powiatów, albo na terenie tych samych powiatów są obszary (na ich krańcach), należące do różnych stref. Poszczególne strefy zostały więc przyporządkowane tym powiatom, których przeważająca część obszaru leży na terenie danej strefy. Najczęściej strefy obejmują obszar dwóch powiatów. W oparciu o tę zasadę ustalono, że poszczególne strefy obejmowały, orientacyjnie biorąc, obszar następujących powiatów:

- strefa VI — pow. Lubaczów i Jarosław
- „ VII — pow. Przemyśl
- „ VIII — pow. Leżajsk i Nisko
- „ IX — pow. Strzyżów i Brzozów
- „ X — pow. Krosno i Sanok
- „ XI — pow. Ustrzyki i Lesko

Liczy z 1872 r. dla powiatów ujętych w opracowaniu są więc danymi dla tych stref. Pozostałe strefy w przeważającej części nie obejmowały w ogóle obszaru obecnego województwa rzeszowskiego, albo ze względu na zbyt skromny opis nie można ich było zidentyfikować.

Mamy więc do czynienia z ujęciem pewnych wielkości odnoszących się do nie w pełni pokrywających się obszarów. Dlatego nie porównujemy liczb absolutnych, a tylko wielkości względne, przede wszystkim zaś wskaźniki struktury.

W latach 1872—1963 zaszły dosyć duże zmiany w strukturze użytków. Zmiany te jednak w przeważającej liczbie powiatów, z wyjątkiem powiatów Lesko i Ustrzyki, nie wynikają z rzeczywistych zmian powierzchni.

W powiecie przemyskim np. w 1872 r. grunty orne stanowiły 62,2%, lasy zaś 14,8%, a w 1963 r. grunty orne 43,2%, lasy 37,4%. Powodem tych różnic jest przede wszystkim to, że strefa VII, z której pochodzą dane z 1872 r. dla tego powiatu, obejmowała swoim obszarem nie tylko powiat Przemyśl, ale także dosyć duży obszar leżący poza granicami woj. rzeszowskiego. Część ta miała o wiele mniejszy udział lasów, a większy udział gruntów ornych w ogólnej powierzchni użytków. W powiatach Nisko i Leżajsk różnice spowodowane są tym, że strefa, której odpowiadają dane z 1872 r. nie obejmowała już tej części puszczy sandomierskiej, która w chwili obecnej wchodzi do powiatu Nisko. Strefa ta obejmowała natomiast jeszcze częściowo pow. Jarosław, w którym powierzchnia leśna jest nieco mniejsza.

W powiatach Krosno i Sanok układ użytków jest wynikiem tego, że strefa X, odpowiadająca tym powiatom, nie obejmowała już południowej górystej i bardziej zalesionej części powiatów. Zjawisko zmniejszenia się udziału powierzchni gruntów ornych, a zwiększenia się powierzchni leśnej ma tylko zasadnicze znaczenie w powiatach Lesko i Ustrzyki. Strefa, której odpowiadają te powiaty, pokrywa się dosyć ściśle z ich obszarem z tym, że nie obejmowała ona nieco lepszych terenów, tj. części północnej tych powiatów. Mimo to w omawianych powiatach mamy do czynienia z bardzo dużym spadkiem udziału gruntów ornych. Grunty te z 41,7 spadły do 14%. Znacznie zwiększył się natomiast udział powierzchni leśnej, bo z 31,8% do 64,9%. Sytuacja zaistniała na obszarze tych powiatów nie jest jednak wynikiem

Tabela 1

Struktura użytków w latach 1872 i 1963

Powiaty	Lata	Użytki rolne					
		ogółem	grunty orne	łąkia	pastwiska	sady	lasy
Jarosław, Lubaczów	1872	100,0	48,8	12,5	9,6	.	29,1
	1963	100,0	41,3	9,9	11,1	0,4	37,3
Przemyśl	1872	100,0	62,2	15,7	7,3	.	14,8
	1963	100,0	43,2	5,0	13,6	0,8	37,4
Leżajsk, Nisko	1872	100,0	67,3	10,2	13,8	.	8,7
	1963	100,0	39,5	12,3	7,7	0,2	40,3
Brzozów, Strzyżów	1872	100,0	49,1	10,6	10,8	.	29,5
	1963	100,0	62,0	5,4	6,3	0,5	25,8
Krosno, Sanok	1872	100,0	61,1	12,6	10,1	.	16,2
	1963	100,0	36,4	5,9	15,4	0,4	41,7
Lesko, Ustrzyki	1872	100,0	41,7	10,2	16,3	.	31,8
	1963	100,0	14,0	3,3	17,7	0,1	64,9
Średnio	1872	100,0	49,7	11,6	11,6	.	27,2
	1963	100,0	37,3	7,1	12,5	0,4	42,7

a Dla roku 1872 w pozycji „łąkia” mieści się także powierzchnia sadów, której nie dało się wydzielić.

zmian, jakie zachodziły na danym obszarze w całym 90-leciu. Jest to natomiast wynik specyficznych warunków, jakie wytworzyły się na tych terenach po ostatniej wojnie. Na terenach tych wskutek opuszczenia dużej liczby gospodarstw, mamy bowiem do czynienia z przejściem części gruntów ornych do kategorii „lasy” i „pastwiska”.

Ze zwiększeniem się udziału gruntów ornych w ogólnej powierzchni użytków mamy do czynienia w powiatach Brzozów i Strzyżów. Grunty orne na tych terenach w 1872 r. wynosiły 49,1%, a w 1963 r. wynoszą 62,0%. Zwiększenie się udziału gruntów ornych nie nastąpiło tu jednak kosztem zmniejszenia się powierzchni leśnej, ale przede wszystkim na skutek zmniejszenia się powierzchni łąk i pastwisk.

Różnice granic, występujące pomiędzy danymi dla 1872 i 1963 r. poważnie zaciemniły obraz i utrudniły analizę. Szczególnie duże zakłócenia spowodował fakt wzajemnej wymiany gruntów ornych i lasów.

W roku 1872 podstawowymi uprawami były zboża, które na całym obszarze badanym przekraczały 70% powierzchni zasianej. W niektórych powiatach, przede wszystkim znajdujących się w gorszych warunkach przyrodniczo-rolniczych, przekraczały nawet 80% i dochodziły do 86,3%. Obecnie udział zbóż w powierzchni zasiewów bardzo zmalał. Zboża zostały wyparte przez rośliny wymagające wyższej kultury rolnej i lepszych warunków. Udział zbóż wynosi obecnie średnio 56,3%.

W grupie zbóż zaszły także poważne zmiany. W roku 1872 najwyższy udział w powierzchni zasiewów miały owies i żyto. Owies przekraczał w powiatach lepszych 20%, a w gorszych 40% powierzchni zasiewów, dochodząc do 68,2% w pow. Lesko i Ustrzyki. Pszenica i jęczmień natomiast zajmowały razem przeważnie do 20% powierzchni zasianej i tylko w powiecie Przemyśl udział ten osiągał 31,5%. Obecnie udział samej pszenicy wynosi już około 20%, a na terenach lepszych osiąga 23,1—25,8%. Udział owsa natomiast poważnie się obniżył i mieści się na ogół w granicach 10—15%, a tylko wyjątkowo w powiatach Lesko i Ustrzyki wynosi 25,6%.

Tabela 2

Struktura zasiewów w latach 1872 i 1963

Powiaty	Lata	Powierzchnia zasiewów ogółem	4 zboża łącznie z miesz. zbóżowymi	W tym				Gryka i proso	Kukurudz	Strączkowe jadalne	Okopowe (bez ziemniaków)	Ziemniaki	Koniczyna	Rzepak i rzepik	Len	Konopie	Pozostałe uprawy
				pszenica	żyto	jęczmień	owies										
Jarosław, Lubaczów	1872	100,0	70,6	7,4	29,5	10,9	22,8	11,6	—	4,0	0,1	11,3	1,4	0,1	0,6	0,2	0,1
	1963	100,0	55,5	19,7	19,5	3,2	12,7	1,6	1,2	0,1	5,4	15,8	7,1	2,7	0,6	0,1	9,9
Przemysł	1872	100,0	73,0	14,8	21,4	16,7	20,1	5,9	0,1	3,4	0,2	10,6	3,7	1,0	1,4	0,5	0,2
	1963	100,0	53,6	25,8	11,3	4,2	11,8	0,2	1,7	0,1	7,1	14,7	12,7	2,4	0,0	0,0	7,5
Leżajsk, Nisko	1872	100,0	73,6	17,7	35,9	8,1	11,9	3,5	—	4,5	0,1	6,4	3,4	0,3	4,8	2,6	0,8
	1963	100,0	60,9	11,7	35,2	3,1	10,7	2,7	0,3	0,2	1,8	21,1	3,5	1,4	1,0	0,1	7,0
Brzozów, Strzyżów	1872	100,0	86,3	7,8	26,4	10,9	41,2	1,1	—	2,4	0,1	6,0	2,3	0,2	0,8	0,5	0,3
	1963	100,0	56,7	23,1	14,5	5,0	13,4	0,2	0,6	0,3	3,4	16,8	15,0	2,1	0,2	0,0	4,7
Krosno, Sanok	1872	100,0	83,0	6,3	18,1	9,8	48,8	0,8	—	1,9	0,1	7,9	2,3	0,2	2,1	1,5	0,2
	1963	100,0	54,6	19,8	9,6	8,6	15,8	0,1	0,5	0,2	3,4	18,3	15,1	1,3	0,7	0,0	5,8
Lesko, Ustrzyki	1872	100,0	84,1	1,4	7,2	7,3	68,2	—	—	0,7	0,1	12,8	0,6	—	1,0	0,6	0,1
	1963	100,0	56,7	15,3	5,6	9,9	25,6	0,2	0,4	0,1	1,3	16,2	16,5	1,0	0,5	0,0	7,1
Średnio	1872	100,0	80,2	8,1	22,6	11,2	38,3	3,6	0,0	2,6	0,1	9,1	2,2	0,3	1,1	0,6	0,2
	1963	100,0	56,3	19,6	17,6	5,0	13,6	1,0	0,8	0,2	4,0	17,2	10,7	2,0	0,5	0,1	7,2

Następną po zbożach uprawą, która zajmowała w drugiej połowie XIX wieku dosyć dużo miejsca, bo 9,1% w strukturze zasiewów, były ziemniaki. Były one wówczas niemalże jedyną rośliną okopową, bowiem pozostałe uprawy okopowe zajmowały na całym obszarze zaledwie 0,1%. Udział ziemniaków nie wszędzie był jednak duży, niekiedy wynosił on tylko 6—6,7%.

Powierzchnia zajęta przez okopowe wzrosła. Udział samych ziemniaków wynosi teraz przeważnie prawie 15%, a w jednym przypadku nawet 21,1%. O wiele istotniejszy jest jednak wzrost pozostałych okopowych, które z 0,1% udziału wzrosły średnio do 4,0%. Wzrost ten spowodowany jest przede wszystkim wprowadzeniem do uprawy buraków cukrowych i pastewnych.

W 1872 r. dosyć duży obszar zajęty był także pod uprawę gryki i prosa oraz strączkowych jadalnych. Wynosił on 3,6% oraz 2,6% powierzchni zasiewów. Pewne rośliny będące przedmiotem spożycia uprawiano więc na tych obszarach niezależnie od warunków rolniczo-przyrodniczych. Udział gryki i prosa oraz strączkowych jadalnych w pasie rolniczym zmalał obecnie i wynosi odpowiednio 1 i 0,2%.

Gospodarka rolnicza na badanym obszarze była wówczas nastawiona przede wszystkim na samozaopatrzenie, bowiem we wszystkich powiatach dosyć duży odsetek zajmowała uprawa lnu i konopi, bo 1,7%, podczas gdy obecnie uprawy te zajmują tylko 0,6%. Koniczyna zajmowała wówczas niemalże taki sam odsetek powierzchni zasiewów jak strączkowe jadalne. Jest to dowód, że doceniano wówczas znaczenie tej rośliny. Udział koniczyny wzrósł jednak bardzo w stosunku do tamtego okresu i podczas gdy w 1872 r. wynosił około 2%, dochodząc w pow. Przemysłu do 3,7%, to obecnie sięga nawet 16,5%. Ciekawe jest także to, że udział koniczyny jest teraz większy na terenach o gorszych warunkach przyrodniczo-rolniczych.

Jeżeli chodzi o pozostałe rośliny, to albo nie były one w ogóle uprawiane na tych obszarach, lub też odsetek ich był bardzo mały. Obecnie natomiast dosyć duży procent stanowią rośliny oleiste takie, jak rzepak i rzepik, pozostałe rośliny przemysłowe oraz strączkowe pastewne.

Na podstawie obrazu struktury zasiewów za lata 1872 i 1963 można powiedzieć, że gospodarka rolnicza badanego obszaru była w 1872 r. gospodarką naturalną, nastawioną na samowystarczalność. Opierała się ona przede wszystkim na produkcji 4 podstawowych zbóż i ziemniaków. Przejście na gospodarkę towarową przejawiało się między innymi w zredukowaniu powierzchni pod zbożami, a wprowadzeniu na ich miejsce roślin okopowych i przemysłowych.

Uzupełnieniem obrazu rozwoju gospodarki rolniczej na opisywanym obszarze jest analiza zmian plonów czterech zbóż oraz ziemniaków.

Tabela 3

Plony 4 zbóż i ziemniaków w woj. rzeszowskim

Uprawy	Przeciętne plony wszystkich stref w 1872 r.	Przeciętne plony woj. rzeszowskiego za lata 1958—1962	Wskaźnik 1872=100
4 zboża razem	6,71	15,43	220,0
Pszenica	6,29	16,19	257,4
Żyto	4,31	14,68	340,6
Jęczmień	8,11	15,29	188,5
Owies	7,80	15,92	204,1
Ziemniaki	57,10	127,81	223,8

Porównujemy średnie plony całego obszaru województwa rzeszowskiego z średnimi plonami wszystkich stref z 1872 r., które z grubsza pokrywały się z odpowiednią częścią obecnego województwa rzeszowskiego.

Średnie plony dla tego obszaru w 1872 r. wyliczono ze sprawozdania Galicyjskiego Towarzystwa Gospodarczego. W sprawozdaniu podane były powierzchnie zasiewów w morgach oraz zbiory w mierzycach. Mając podane powierzchnie zasiewów

i zbiory w tych miarach dokonano przeliczenia wielkości na miary obecne i następnie obliczono plony w q na 1 ha.

Przeliczeń na miary metryczne dokonano w oparciu o następujące relacje:

1 morga galicyjska = 0,56 ha

1 mierzycza = $\frac{1}{2}$ korca = 49,14 kg

Dla obecnego okresu, celem porównania z rokiem 1872, przyjęto średnie plony tych upraw za okres 5 lat 1958—1962. Plony jednego tylko roku mogłyby być bowiem plonami dobrego lub złego roku. Średnie 5-letnie w znacznym stopniu eliminują odchylenia.

Podane plony wykazują duży wzrost wydajności w stosunku do 1872 r. Trzeba jednak dodać, że autorzy sprawozdania, z którego pochodzą dane dla 1872 r. stwierdzają, że był to rok nieurodzaju dla zbóż. Rok ten miał być szczególnie niekorzystny dla żyta i pszenicy. Plony żyta były — jak piszą — niższe o 50% od plonów średnio-dobrego roku, a plony pszenicy o 20%. Rok 1872 nie był jednak niekorzystnym rokiem dla ziemniaków.

Jeżeli więc, korzystając z wyjaśnień autorów sprawozdania, podniesiemy plony żyta o 100%, to zamiast podanych 4,31 q plon wynosiłby wówczas 8,62 q, a plon pszenicy — podniesiony o 25% — zamiast 6,29 q wynosiłby 7,86 q. Wskaźniki dla poprawionych plonów wynoszą wówczas dla żyta 170,3% zamiast 340,6%, a dla pszenicy 206,0% zamiast 257,4%.

Tak więc już po wprowadzeniu poprawek możemy ponownie stwierdzić, że na badanym obszarze w okresie 90 lat nastąpiło podwojenie plonów zbóż oraz ziemniaków.

Ze zbóż wysoką wydajność miał owies, który jak wiemy jest zbożem o niskich wymaganiach. W chwili obecnej natomiast najwyższą wydajność ma pszenica, będąca zbożem o dużych wymaganiach nawozowo-uprawowych.

Ciekawy jest także fakt, że plony żyta zarówno w XIX wieku, jak i obecnie, były i są najniższymi plonami w grupie zbożowych.

Plony ziemniaków wykazują wzrost o 123,8% w stosunku do 1872 r. Bardzo niski ówczesny plon ziemniaków wskazuje między innymi na słaby rozwój agrotechniki. Ziemniaki są bowiem ziemioplodem, który nie ma szczególnie dużych wymagań klimatyczno-glebowych, a plony w dużej mierze zależą właśnie od poziomu agrotechniki.

Przedstawione zmiany w strukturze zasiewów i wzrost plonów są ilustracją pozytywnego kierunku przemian i wzrostu intensywności gospodarki rolniczej wschodniej części województwa rzeszowskiego w ostatnim 90-leciu.

